

فرهنگی و اجتماعی این نوع همگرایی‌ها را فراهم می‌سازد.

از سوی دیگر، حج می‌تواند در زمره ابزارهای قدرت نرم جهان اسلام قرار گیرد. اشتراکات دینی و تجربه مشترک حج، زمینه‌ای مناسب برای شکل‌گیری «دیپلماسی مذهبی» به شمار می‌رود؛ دیپلماسی‌ای که نه از مسیر دولت‌ها، بلکه از مسیر ملت‌ها و باورهای مشترک حرکت می‌کند و توانایی آن را دارد که به انسجام فرهنگی و حتی سیاسی میان کشورهای مسلمان منجر شود.

البته این ظرفیت‌ها با چالش‌هایی نیز روبه‌روست. تضاد میان هویت‌های ملی و هویت فراملی امت، مدیریت سیاسی مناسک از سوی یک دولت خاص، و نیز تفسیرهای متنوع از مفهوم امت، همگی از موانعی هستند که در برابر کارکرد وحدت‌بخش حج قرار گرفته‌اند. در این میان، حفظ روح مشترک مناسک و جلوگیری از تبدیل آن به ابزار انحصاری یک جریان یا حکومت، از اهمیت بسزایی برخوردار است.

با توجه به تحولات مستمر در نظام جهانی، و تلاش قدرت‌های بزرگ برای نفوذ در فضای فکری و فرهنگی جهان اسلام، ضرورت بازخوانی مناسکی چون حج با نگاهی فراتر از سطح مناسکی، بیش از گذشته احساس می‌شود. آینده امت اسلامی تا حد زیادی به توانایی نخبگان فکری و سیاسی در بهره‌برداری از این ظرفیت‌های وحدت‌آفرین وابسته است. مطالعات آتی می‌توانند با بررسی میدانی و داده‌محور، نقش واقعی مناسک حج را در همگرایی جهان اسلام و نیز میزان تأثیر آن در تضعیف شکاف‌های سیاسی و مذهبی در میان کشورهای مسلمان تحلیل کنند.